

Narsalarning asl mohiyatini bilishga olib boradigan
yo'llar – hissiy anglash, rost xabar va aqlidir.

Imom Moturidiy

MOTURIDIYLIK

The Maturidiyya - الماتريدية - Матүридизм

MOTURIDIYLIK

The Maturidiyya - الماتريدية - Матүридизм

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ

Музаффар КОМИЛОВ – тарих фанлари номзоди, доцент

Шайх Нуриддин ХОЛИҚНАЗАР – Ўзбекистон мусулмонлари идораси раиси, муфтий

Уйғун ҒАФУРОВ – тарих фанлари бўйича фалсафа доктори

Шоазим МИНОВАРОВ – Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази директори

Давронбек МАХСУДОВ – тарих фанлари доктори, профессор

Зоҳиджон ИСЛОМОВ – филология фанлари доктори, профессор

Аҳаджон ҲАСАНОВ – тарих фанлари доктори, профессор

Шовосил ЗИЁДОВ – тарих фанлари доктори, доцент

Жамолиддин КАРИМОВ – тарих фанлари бўйича фалсафа доктори

Аҳмад Саъд ДАМАНҲУРИЙ (أحمد سعد الدمنهوري) – илоҳиёт фанлари доктори

Маҳмуд Эрол ҚИЛИЧ (Mahmud Erol KILIÇ) – доктор, профессор, IRCICA Бош директори

Назир Мухаммад АЙЁД (نظير محمد عياد) – илоҳиёт фанлари доктори, Ал-Азҳар мажмуаси Ислом тадқиқотлари академияси Бош котиби

Режеп ТУЗЖУ (Recep Tuzcu) – илоҳиёт фанлари доктори, профессор, Салжук университети ҳузуридаги Имом Мотуридий тадқиқот маркази директори

Аширбек МУМИНОВ – тарих фанлари доктори, профессор, IRCICA Бош директорининг дастурлар бўйича маслаҳатчиси

Камалуддин Нурдин МАРЖУНИ (Kamaluddin Nurdin Marjuni) – илоҳиёт фанлари доктори, Малайзия ислом фанлари университети кафедра мудири

Дониёр МУРАТОВ – тарих фанлари номзоди, доцент

Одил ЭРНАЗАРОВ – тарих фанлари бўйича фалсафа доктори

*Ўзбекистон Республикаси Дин ишлари
бўйича қўмитасининг 2023 йил 23 ноябрдаги
04-07/8931-сонли хулосаси асосида тайёрланди.*

Муассис:

**ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ
АКАДЕМИЯСИ ҲУЗУРИДАГИ
ИМОМ МОТУРИДИЙ ХАЛҚАРО
ИЛМИЙ-ТАДҚИҚОТ МАРКАЗИ**

Бош муҳаррир:

Жамолиддин Каримов,
Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори

Муҳаррир ўринбосари:

Зафар Фаҳриддинов,
*Исломишунослик фанлари бўйича
фалсафа доктори*

Саҳифаловчи:

Зарифжон Арслонов

Дизайнер:

Зарифжон Ғуломов

«Мотуридийлик» журнали
Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация
комиссиясининг 2021 йил 30 декабрдаги
310/10-сон қарори билан диссертация асосий илмий
натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий
нашрлар рўйхатига киритилган.

Журнал 2021 йил 12 декабрда Ўзбекистон
Республикаси Президенти Администрацияси
ҳузуридаги Ахборот ва оммавий
коммуникациялар агентлиги томонидан
№1139 рақами билан рўйхатга олинган.

Таҳририят манзили:

Тошкент шаҳар, Шайхонтоҳур тумани,
Абдулла Қодирий кўчаси, 11-уй.

E-mail: maturidijournal.uz

Web-sahifa: info@motturidijournal.uz

Телефонлар: (+99871) 244-35-21,
(+99871) 244-35-47

МУНДАРИЖА

ИСЛОМШУНОСЛИК

Zohidjon Islamov.

«Муқаддамату-л-адаб» арабча сўзлигининг матний таҳлили..... 5

Ramil Adygamov.

Междисциплинарные подходы в исследованиях истории богословия..... 13

Zafar Fakhriddinov.

«Вужух ва назоир» илмида ижод қилган олимлар ва унга оид асарлар таҳлили 23

Jurabek Chutmatov.

Ҳаким Термизий тафсирининг илк наشري 31

Ahmadkhan Alimov.

Абул Лайс тафсири манбалари ва муфассирнинг услублари..... 42

ИСЛОМ ҲУҚУҚИ

Azat Sarsenbaev, Nurulloh Turambetov.

Бурҳониддин Марғиновийнинг «Ҳидоя» асарида Қуръондан ҳуқуқий манба сифатида фойдаланиш услуби 51

Muhammadnur Murodkhanov, Khaydarali Yunusov.

Imom Saraxsiy – xalqaro huquqshunos olim..... 59

ДИНШУНОСЛИК

Nigora Yusupova.

Ўзбекистонда давлат қурилиши дунёвийлик принципларига асосланишининг ҳуқуқий асослари 65

Odiljon Ernazarov.

Shamsuddin Samarqandiyning xristianlik haqidagi qarashlari 74

Jurabek Sodikov.

«Ta'vilot ahl as-sunna»da keltirilgan noislomiy din va e'tiqodlarga oid ma'lumotlar tahlili 80

Shahzoda Abduraimova.

Distribution of religious media contents on websites in Germany 90

Behzodbek Soipov.

Жамият ижтимоий-сиёсий барқарорлигини таъминлашда бағрикенглик тамойилининг аҳамияти..... 96

ИСЛОМ ТАРИХИ

Sanabar Djurayeva.

Toshkent viloyati ziyoratgohlarining tasnifi 103

Muhabbatkhan Agzamova.

«Тарих ар-русул ва-л-мулук» асарининг тарихий жараёнларни тадрижий ёритишдаги аҳамияти 108

Lola Azimova.

Марказий Осиё цивилизацияси ривожда илмий масканларнинг ўрни..... 115

Oybek Sotvoldiyev.

«Ат-Табоқот ал-кубро» асари – сийрат ва тарожимга оид манба сифатида 122

Zarifjon Arslonov.

Alixonto‘ra Sog‘uniy asarlarining ilmiy tasnifi va ularda ko‘tarilgan
mavzular tahlili 130

ИСЛОМ МАНБАШУНОСЛИГИ

Doniyor Muratov.

Арбаин жанри хусусида 139

Akmalkhan Akmalkhanov.

«Miftoh al-ulum» asarida bir harfdan iborat yordamchi so‘zlar talqini 148

Dilfuza Sagdullaeva.

Рабғузий ижодида оятларни қўллашнинг услубий хусусиятлари 156

Feruza Nizamova.

Dehlaviy ijodida badiiyat an‘analari 163

Bahodirjon Azamov.

Ҳаким Термизий «ал-Амсол мин ал-Китоб вас-сунна» асарининг
манбашунослик таҳлили 171

Ahmadkhan U. ALIMOV,

Research Fellow of the Imam Maturidi International
Scientific Research Center under the International
Islamic Academy of Uzbekistan.

A.Kadiri str. 11, 100011, Tashkent, Uzbekistan.

E-mail: ahmadkhon_alimov@mail.ru

DOI: 10.47980/MOTURIDIY/2023/4/5

АБУЛ ЛАЙС ТАФСИРИ МАНБАЛАРИ ВА МУФАССИРНИНГ УСЛУБЛАРИ

SOURCES OF ABUL LAITH'S TAFSIR AND HIS COMMENTING METHODS

ИСТОЧНИКИ ТАФСИРА АБУЛ ЛАЙСА И СТИЛИ КОММЕНТИРОВАНИЯ

КИРИШ

Тафсир илми авлоддан-авлодга ўтиб, тараққий этаркан, Қуръонни шарҳлашда маълум жиҳатлар устуворлиги юзага чиқа бошлади. Айрим олимлар тафсир қилишда нақлга асосий эътиборни қаратсалар, айримлари асосан нақл ва ақлни ишлатиб, тафсир асарларини ёздилар. Бошқалар эса, фақиҳлар фикр соҳасига бағишланган тафсир асарларини, мутасаввиф олимлар тасаввуфий тафсирларни яратдилар. Айрим фирқа ва оқимлар эса, ўз ғоя ва қарашларини Қуръон орқали исботлаш мақсадида уни бузиб талқин эта бошладилар. Шундай қилиб, асрлар давомида асосан юқоридаги йўналишлар бўйича Қуръон шарҳлари битилиб, ораларидан машҳур асарлар ҳам юзага келди. Натижада тафсир қилишда муфассирлар суянадиган манбалар ҳамда тафсир ёзишда ҳар бир муфассирнинг услуби шаклланди. Қуйида Қуръон оятларини тафсир қилишдаги манбалар таҳлили амалга оширилади.

АСОСИЙ ҚИСМ

Қўпчилик уламолар Қуръонни тафсир қилишда аввал унинг ўзидан фойдаланиш зарурлигини таъкидлаганлар. Чунки Қуръонда бир жойда мужмал бўлган нарса, бошқа жойда кенгрок, бир жойда қисқа берилган нарса бошқа жойда кенгайтириб берилади. Абул Лайс ўз тафсирида айнан мана шу йўлдан бориб, шарҳни энг аввало Қуръоннинг ўзидан кидиради.

كِتَابُ أَنْزِلَ إِلَيْكَ فَلَا يَكُنْ فِي صَدْرِكَ حَزَجٌ مِنْهُ لِتُنذِرَ بِهِ وَذِكْرَى
لِلْمُؤْمِنِينَ

«(Бу Қуръон) Сизга нозил қилинган Китобдир. У билан (умматингизни) огоҳлантиришингизда кўксингизда ундан танглик (шубҳа) бўлмасин» (Аъроф, 2) (А.Мансур, 2020:151) оятини

«Сизга нозил қилган нарсамиздан (тарихий воқеалар хусусида) шубҳа қилсангиз, ўзингиздан олдинги Китобни ўқийдиганлардан сўранг» оятини келтириб шарҳлайди.

Шу каби, «Тағобун» сураси 3-оятда бошқа оятлардан келтиришини кузатишимиз мумкин:

«.. ва сизларга сурат шакл берди – суратларингизни гўзал қилди» ояти шарҳида шу маънодаги *وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ* яъни, «дарҳақиқат инсонни энг гўзал суратда яратдик» (Тин, 4) ҳамда *وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ* «дарҳақиқат биз инсонни азиз, мукаррам қилдик» (Исро сураси, 70-оят) оятларини келтириб, маъносини очиб беради.

Шу каби у Қуръонни Қуръон билан шарҳлашда, баъзан оятларни тўлиқ келтириб шарҳласа, баъзан шарҳловчи оят мазмунини келтириб шарҳлайди.

Муҳаммад (с.а.в.)нинг тафсирлари. Маълумки, ҳадислар Пайғамбар (с.а.в.)нинг сўзлари, қилган ишларидан иборат бўлиб, уларда тавҳид, одоб-ахлоқ, ибодат, шаръий ҳукмлар баён этилган. Шунинг учун исломда суннат Қуръондан кейин иккинчи муқаддас манба ҳисобланади. Муфассирлар ўз шарҳларида ҳадислардан кенг фойдаланадилар ва буни зарурий, деб қарайдилар.

Тафсир қилишда Қуръон ва ҳадиснинг аҳамиятини олимлар асосли зикр этиб ўтганлар. Чунки, у Қуръонни шарҳловчиси ва тушунтириб берувчиси. Қуръони каримда:

بِالْبَيِّنَاتِ وَالزُّبُرِ وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ
يَتَفَكَّرُونَ

«Сизга одамларга нозил қилинган (аҳкомлар)ни тушунтириб беришингиз ва улар тафаккур қилсинлар, деб бу зикр (Қуръон)ни нозил қилдик» (Наҳл сураси, 44-оят), дейилган» (А. Мансур, 2020:272).

Абул Лайс тафсирида ҳадислардан ҳам кенг фойдаланган. Муҳаммад (с.а.в.)нинг кўплаб ҳадисларини келтиради, сўзларнинг маъноларини баён қилади, улар билан Қуръоний ҳукмларни ёки тушуниш қийин бўлган ўринларни шарҳлайди.

Аллома ҳадислардан фойдаланишда, баъзан ривоят қилувчилар силсиласини зикр этса, баъзан зикр этмай, «Муҳаммад (с.а.в.) шундай деганлар»

Аннотация. Мовароуннаҳр ҳудудидан етишиб чиққан алломалар яратган бой илмий, диний-маърифий мерос қаторида тафсирлар, айниқса, ҳанафий мазҳаби уламолари томонидан ёзилган илмий тафсирларнинг аҳамияти беқиёс. Бу борада Мовароуннаҳр муфассирларининг тафсир илмида тутган ўрнини алоҳида таъкидлаш жоиз. Чунки, уларнинг Қуръонга ёзилган шарҳларида иккита муҳим омил устувор ҳисобланган:

биринчидан, Қуръонга қилинган Муҳаммад (с.а.в.), саҳобий ва тобиийларнинг шарҳлари, умуман, Қуръони карим билан боғлиқ тарқоқ ривоятларни жамлаб, Қуръонни имкон қадар муфассал тадқиқ этиб, шарҳлаш; иккинчидан, асл ислом моҳиятидан узилган турли диний ақидавий оқимларнинг фикр ва қарашларига илмий асосланган раддиялар беришида Қуръонни бош манба сифатида истифода этиб, ақидавий оятлар, фикҳий масалаларни янада кенгроқ ёритиб бериш.

Қуръон ва тафсир илмлари илмий тадқиқотларнинг янги мавзуси эмас. Уларнинг мазмуни, моҳияти, хусусиятлари ва турларини ўрганиш тегишли соҳа вакиллари тадқиқотларида катта ўрин эгаллаб келмоқда.

Шунингдек, Қуръони каримни тафсир қилишда асосий ва қўшимча манбалар ҳамда ҳар бир муфассирнинг ўзига хос услуби мавжуд. Ушбу мақолада тафсир манбалари ҳамда мовароуннаҳрлик муфассирларнинг тафсир қилишдаги услублари тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: Тафсир, таъвил, манба, муфассир, оят, ҳадис, Қуръон илмлари, муҳкам, муташибеҳ.

Abstract. Among the rich scientific, religious heritage created by the scholars of the Mawarannahr region, the significance of the tafsirs, especially the scientific tafsirs written by the scholars of the Hanafi madhhab, is incomparable. In this regard, it is worth emphasizing the position of tafsirs (commentaries) of Mawarannahr commentators in the science of interpretation. This is because in their commentaries on the Qur'an, two important factors were prioritized:

Firstly, they compiled the interpretations of Muhammad (PBUH), Companions and Followers on the verses, as well as scattered narrations related to the Holy Qur'an, and researched and commented on the Qur'an in as much detail as possible;

Secondly, they used the Qur'an as the main source to give scientifically based refutations to the thoughts and views of various religious dogmatic sects that are disconnected from the original essence of Islam, and explained doctrinal verses and jurisprudential issues more widely.

Qur'anic and tafsir sciences are not a new topic of scientific research. The study of their content, essence, characteristics, and types has been occupying a large place in the research of representatives of the relevant field.

Also, in the interpretation of the Holy Qur'an, there are primary and additional sources, and each commentator has his own method. In this article, the sources of tafsir and the methods of interpretation of Mawarannahr commentators are studied.

Keywords: Tafsir, ta'wil, source, commentator, verse, hadith, Qur'anic sciences, muhkam, mutashabih.

Аннотация. Среди богатого научного, религиозно-просветительского наследия, созданного учеными региона Мавераннахр, значение тафсиров, особенно научных тафсиров, написанных учеными ханафитского мазхаба, несравненно. В связи с этим стоит подчеркнуть позицию комментаторов Мавераннахра в науке толкования. Потому что в их комментариях к Корану приоритетными были два важных фактора:

во-первых, комментарии Мухаммада (мир ему и благословение Аллаха), сподвижников и табиinov по Корану, в общем, сбор разрозненных повествований, связанных со священным Кораном, исследование и комментирование Корана как можно подробнее;

во-вторых, используя Коран как основной источник для дачи научно обоснованных опровержений мыслей и взглядов различных религиозных догматических течений, оторванных от сущности ислама, для более широкого освещения доктринальных аятов и вопросов юриспруденции.

Коран и тафсир не являются новой темой научных исследований. Изучение их содержания, сущности, характеристики и видов занимает большое место в исследованиях представителей соответствующей области.

Также в толковании Священного Корана есть первичные и дополнительные источники, и у каждого комментатора есть свой метод. В данной статье изучаются источники тафсира и методы интерпретации комментаторов Мавераннахра.

Ключевые слова: тафсир, та'вил, источник, комментатор, аят, хадис, коранические науки, мухкам, муташибеҳ.

тарзида ҳадисларни келтириб ўтади. Бу каби ҳолатлар унинг тафсирида кўплаб учрайди.

Жумладан,

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيْكُمْ أَنْفُسَكُمْ لَا يَضُرُّكُمْ مَنْ ضَلَّ إِذَا اهْتَدَيْتُمْ إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ

«Эй имон келтирган бандалар ўзингларга эҳтиёт бўлинглар. Ҳидоят топган бўлсангиз адашганларнинг сизларга зарари йўқдир. Барчангиз Аллоҳнинг ҳузурига қайтгувчидирсиз. Албатта, Аллоҳ қилган ишларингиздан хабардор» (А.Мансур, 2020:125) «Моида» сурасининг 105-оятини қуйидаги ҳадис билан шарҳлайди:

«Амр ибн Жобир Лахмий Абу Умайядан ривоят қилади: «Саълаба Хашнийдан ўша оят ҳақида сўрадим, у: Бу оят ҳақида биладиган киши – Расулulloҳдан сўрадим. У киши бундай дедилар, деди: «Эй Саълаба! Бир-бирингизни эзгуликка чакиринг, бир-бирингизни ёмонликдан қайтаринг. Агар, дунё юқори қўйилганини, Аллоҳнинг моли устидан қўйган ҳуқуқларини инкор этадиганни, ҳар бир фикр эгасининг ўз фикри билан фахрланишини кўрганингда ўзингга эҳтиёт бўл...»».

Абул Лайс тафсирида ҳадислар кўп бўлиб, улар орасида заиф ҳадислар ҳам мавжуд. Лекин, шуни айтиб ўтиш жоизки, унинг даврида мавзу ҳадислар ҳам ислом оламида кенг тарқалиб кетган эди. Ислом олимлари саҳиҳ ҳадисларни жамлаган ҳолатларида ҳам баъзи масалаларни ечишда бошқа саҳиҳ бўлмаган ҳадисларга мурожаат этишга мажбур бўлганлар. Бу эса ўз-ўзидан ҳадисларни қаттиқ текшириб олишга тўсқинлик қилувчи омил бўлган. Шунга кўра, бошқа диний мавзудаги асарлар каби Абул Лайс тафсири ҳам заиф ҳадислардан холи бўлолмаган.

Шунингдек, уламолар одоб-ахлоқ, тарбиявий аҳамиятга молик заиф ривоятларни ислом таълимотларини ёйиш мақсадида қўллашган.

Саҳобаларнинг тафсирлари. Муфассирлар тафсир қилишда саҳобалар сўз ва ижтиҳодларидан кенг истифода этадилар. Чунки, саҳобалар Куръон нозил бўлаётган вақтда Муҳаммад (с.а.в) билан бирга бўлганлар ҳамда ўша вақтдаги шарт-шароитни яхши фаҳмлаганлар.

Абул Лайс тафсирида саҳобаларнинг сўзларидан манба сифатида кенг истифода этган. Жумладан, Али ибн Абу Толиб, Умар ибн Хаттоб, Убай ибн Каъб, Абдуллоҳ ибн Аббос, Жобир ибн Абдуллоҳ, Абдуллоҳ ибн Зубайр ва Абдуллоҳ ибн Масъуд каби саҳобаларнинг ривоятларидан кенг фойдаланилган. Бу ривоятлар баъзан Муҳаммад (с.а.в.)дан нақл этилса, баъзан саҳобанинг ўзининг шарҳи ҳам бўлади.

Абул Лайс саҳобалардан Абдуллоҳ ибн Аббоснинг ривоятларини кўпроқ келтирган бўлиб, ундан қуйидаги санадлар орқали ривоят қилган:

Икрима – Ибн Аббос ёки Саид ибн Жубайр – Ибн Аббос Заҳҳок – Ибн Аббос. Бу йўл мунқате саналади, чунки Заҳҳок Ибн Аббос билан учрашмаган.

Калбий – Абу Солиҳ – Ибн Аббос. Бу энг кучсиз йўл, чунки Калбий ривоятларнинг сўзларини чалкаштиришда гумон қилинади. Муҳаммад ибн Соиб ибн Бишр Абу Назр Калбий (ваф. 763) тарих, насаблар, тафсир илмлари олими. Куфада туғилиб, шу ерда вафот этган. Баъзилар ҳадис ривоятида заиф, дейди. Имом Насоий эса Калбийдан ишончли ровийлар ҳадис нақл этиб, тафсирини макбул, деб қараганлар, деган.

Баъзан Абул Лайс Ибн Аббоснинг ўзини санадсиз зикр этиб: «Ибн Аббосдан шундай ривоят қилинади...», ёки «Ибн Аббос шундай деган...», деб айтади. Тафсирда ривоятнинг ададига кўра навбатдаги ўринда саҳобалардан Ибн Масъуд туради. Ундан ривоятлар қуйидаги силсила билан келтирилади:

Мужоҳид – Ибн Масъуд. Бу энг ишончли йўллардан бўлиб, бу йўл орқали Имом Бухорий ўзининг «Саҳиҳ»ида ҳам ривоятлар келтирган.

Айрим ўринларда Абул Лайс Ибн Масъуд ривоятини санадсиз зикр этади. Масалан: «Ибн Масъуддан шундай ривоят қилинади...», деб ёзади.

Абул Лайс тафсирини қиёсий ўрганиш натижасида унда номлари зикр этилган саҳобаларнинг тўлиқ сони ва улар томонидан қилинган ривоятлар сони аниқланди.

Аллома ўз тафсирида Абдурахмон ибн Амр ибн Ос, Муовия, Саид ибн Ос, Самра ибн Жундуб, Амр ибн Ос каби тафсир борасида камроқ ривоятлари етиб келган саҳобаларнинг ривоятларини ҳам келтирган.

Абул Лайс Самарқандий ровийлар силсилаларини ҳар доим келтирмайди. У шундай тарзда ўқувчини Куръон шарҳидан четга чиқармай, узлуксизликни таъминлашга ҳаракат қилади.

Тобейларнинг тафсирлари. Маълумки, ҳадис ва фикҳ, тафсир каби исломий илм тараққиётида тобиийлар муҳим ўрин тутадилар. Улар саҳобаларнинг толиблари бўлиб, илм-маърифатни жамлашда салмоқли из қолдирганлар. Уларнинг сўзлари, ижтиҳодлари кўпчилик уламолар томонидан манба сифатида тан олинган. Абул Лайс тафсирида тобиийларнинг сўзларига ҳам мурожаат қилиб, Макка мактабига мансуб – Мужоҳид, Саид

ибн Жубайр, Икрима, Товус, Ато, Мадина мактаби тобей муфассирларидан – Абул Олия, Муҳаммад ибн Каъб Куразий, Зайд ибн Аслам. Ироқ мактаби намояндаларидан – Алқама ибн Қайс, Омир Шаъбий, Ҳасан, Қатода, Асвад ибн Язид, Мурра Ҳамадоний ривоят ва шарҳларини келтирган. Каъб ал-Ахбор, Ваҳб ибн Мунаббих каби аҳли китоб ривоятларини нақл этувчи олимлардан ҳам истифода этади. Суддий, Муқотил, Калбий, Заҳҳок ривоятлари ҳам Абул Лайс тафсирида кенг фойдаланилган. Аллома тафсирида Калбий, Мужоҳидларнинг сўзларидан бошқаларга нисбатан кўпроқ истифода этган.

Муқотил ибн Сулаймон ибн Башир Балхий Абул Ҳасан (ваф. 767). Асли балхлик, сўнг Басрага кўчиб борган. Бағдодда ҳам яшаб, ҳадис нақл этган. Басрада вафот этган. Тафсир бўйича бир канча асарлар яратгани манбаларда зикр этилган. Мужоҳид ва Заҳҳокдан тафсирни ўрганган.

Абул Лайс ўз тафсирида Макка, Мадина ва Ироқ тафсир мактабларининг намояндалари ривоятларидан кенг фойдаланган. Ушбу мактаблар ичида ададига кўра Макка намояндалари ривоятларидан нисбатан кўпроқ фойдаланганини кўриш мумкин. Фақат Макка мактаби олимларидан Товус ва Ато ибн Абу Рабоҳлардан кам ривоятлар келтирган. Ироқ мактаби олимларидан эса, Алқама ибн Қайс, Масрук, Асвад ибн Язид, Мурра Ҳамадоний, Омир Шаъбийлардан кам фойдаланган. Шунингдек, Мадина мактаби олимларига камроқ муурожаат этган.

Исроилиёт ривоятлари. Аҳли китоб ривоятлари саҳобаларнинг тафсир қилишларидаги манбаларидан бири бўлган. Улар Қуръондан бирор қиссани эшитсалар, Қуръон очиқ баён этмаган жойларни Қуръонга саркашлик қилмаган ҳолда аҳли китобдан сўрашга мойил бўлганлар. Лекин, саҳобалар ақида ва ҳукмларга оид масалаларда улардан фикр олмаганлар. Фақат Қуръонда келган қиссалардаги бирор мавзун янада асослироқ баён қилишда уларнинг ривоятларидан фойдаланганлар.

Уламолар аҳли китобларда келган ривоятларни уч турга бўлганлар:

1. Қуръон, ҳадислардаги тўғрилиги аниқланган хабарлар. Бу ривоятлар энг ишончли бўлиб, улар далил сифатида келтирилган. Масалан, Мусо (а.с.)нинг дўсти Хизр экани яҳудийлар томонидан айтилган ривоятга биноан аниқланган. Бу ҳақда Имом Бухорий ривоят қилган саҳиҳ ҳадис ҳам мавжуд.

2. Исломи динига қаршилиги билинган ёки ақлга тўғри келмайдиган хабарлар. Мазкур турга

мансуб ривоятларни қабул қилиш тўғри эмас. Масалан, пайғамбарларнинг гуноҳдан маъсум эканига путур етказувчи ривоятларни айтишлари асосли эмас.

3. Сукут сақланадиган хабарлар. Улар биринчи ёки иккинчи қисмга тегишли бўлмаган ривоятлар бўлиб, уларга ишониш ҳам, ишонмаслик ҳам мумкин эмас. Чунки, улар тўғри ҳам, нотўғри ҳам бўлиши мумкин.

Абул Лайснинг тафсирида юқоридаги исроилиёт қиссаларининг уч тури мавжуд бўлиб, қиссаларни келтирганда кўпинча уларга баҳо бермай ривоятларни келтириб ўтиш билан чекланишини кузатамиз:

فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا فَأَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ وَقُلْنَا اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ إِلَىٰ حِينٍ

«Улар (Одам ва Ҳаввони) жаннатдан у ерда бўлганларидан кейин чиқарди» (Бақара, 36) (А.Мансур, 2020:6) оятини тафсир қилишда Ибн Аббосдан аҳли китобларнинг ривоятларини келтиради, қисқачаси: «Иблис Одам (а.с.)га берилган неъматга ҳасад қилиб, жаннатдан чиқариш учун ҳийла қилди. Шайтон илон суратига кириб, сўнг жаннатнинг эшиги олдига келиб, уларни чақирди ва деди:

«Раббингиз бу дарахтдан фақат икки фаришта ёки икки абадий (одам) бўлиб қолмаслигингиз учун (меваларидан) ейишдан қайтарган, (деди)» (Аъроф сураси, 20-оят). Яъни, сиз абадий бўлиб қолмаслигингиз учун абадиёт дарахтидан ейишдан қайтарган, деган. Кейин улар дарахт меваларидан истеъмол қилдилар. Баъзилар (яъни аҳли китоблар) айтдиларки: Ҳавво Одамга: «Кел, мана бу дарахт меваларидан ейлик», деган. Ўзи танаввул қилгандан кейин Одамга ҳам емагунича қўймаган». Абул Лайс Самарқандий ўз тафсирида баъзан исроилиёт қиссаларидан келтириб, «баъзилар дедилар» деб, ривоят қилувчини зикр этмайди.

Абул Лайс ўз тафсирида Тавротдан ҳам манба сифатида фойдаланган. Бу ҳақда у тафсирнинг бир неча ўринларида айтиб ўтган. Шунингдек, Таврот аҳлларининг ўзларидан эшитганларидан ҳам тафсирида фойдаланган. Бунга тафсирдан «Таврот аҳлининг шундай деганларини эшитдим...» деб, Яъқуб пайғамбар фарзандларининг номларини келтириши мисол бўлади.

Бундан ташқари, Икрима, Заҳҳок, Муқотил, Ваҳб ибн Мунаббих каби ислом олимлари томонидан бошқа тобейларнинг ривоятларини келтиради. Шунингдек, яҳудийлардан исломни қабул қилган Каъб ал-Ахбор, Абдуллоҳ ибн

Салом каби саҳобалардан ҳам ривоятлари мавжуд. Умуман, Абул Лайсининг исроилиёт қиссаларига муносабати худди бошқа муфассирлар каби бўлган.

Қироатлар. Қироат илми тафсир қилишда муҳим илмлардан бири ҳисобланади. Чунки, Қуръон қироатлари ва тафсир орасида кучли алоқа мавжуд. Икки хил қироатдан устунроғи оят тафсирида икки маънодан бирини устун қилади. Шу каби икки маънодан бири икки қироатдан бирини бошқасидан устун қилиши мумкин. Бу эса, қироат ва тафсир илмларининг бир-бирига боғлиқ эканлигини кўрсатади.

Умуман, саҳобий ва тобейлар даврида қироат турлари жуда кўпайиб кетган. Фақат 300-ҳижрий йилларга келиб 10 та мутавотир қироатлар мўътабар саналиб, алоҳида ажратилди. Осим, Нофе, Абу Амр, Ибн Омир, Абдуллоҳ ибн Касир, Кисой ва Ҳамза қироатлари шулар жумласидандир. Шундан бошқа қироатлар машҳур ва хато қироатлар сифатида эътироф этилди. Мутавотир ривоятлар асосидаги қироатлар билан бир қаторда машҳур қироатлар ҳам бўлиб, улардан оятнинг тафсирида фойдаланиш мумкин.

Абул Лайс тафсирида Қуръон қироатларига катта аҳамият берилган. Бу борада у бошқа муфассирлардан алоҳида ажралиб туради. Муфассир бир ёки бир неча қироатларни зикр этиб, уламоларнинг бу ҳақдаги фикрларини келтиради (Абдуллаев А., 2023:150). Абдуллоҳ ибн Масъуд, Убай ибн Каъб, Али ибн Абу Толиб, Абдуллоҳ ибн Аббос, сўнг юқорида зикр этилган етти қироат имомлари қироатларидан келтиради. Шунингдек, баъзан заиф қироатларни ҳам айтиб ўтади. У қироатларни келтириб шарҳлаётганда сарф, наҳв ёки балоғатга оид далиллар билан улардан бирини бошқасидан устун қилади. Масалан, Фотиҳа (1) сурасининг 6-оятдаги (الصراط) сўзининг турлича ўқилганини зикр этиб ўтади. Ибн Касир (السرط), деб «сод»нинг ўрнига «син» ўқиган, Ҳамза эса (الزراط), деб «сод» ўрнида «за» ўқиган, бошқа қироат илми олимлари (الصراط), деб ўқиганлар. Ҳаммаси тўғри, чунки «сод» ва «син» ҳарфларининг махражи бир, «за»нинг махражи ҳам уларга яқин. Булар орасида энг кенг тарқалган ўқиш бу «сод» билан ўқишдир.

Абул Лайс Самарқандийнинг қироатларга эътиборини (مالك يوم الدين) ояти тафсирида кўриш мумкин: «Нофе, Ибн Касир, Ҳамза, Абу Амр ибн Ало ва Ибн Амр (ملك), деб «алиф»сиз ўқидилар. Осим ва Кисой «алиф» билан (مالك), деб ўқиганлар. Алиф билан ўқилса, васфда маъноси кенгрокдир. Масалан «уй эгаси» дейилганда ҳам

ушбу сўз ишлатилади. (ملك) эса, фақат подшоҳларга ишлатилади. Кимки алифсиз ўқиган бўлса, кенгрок маънода бўлади деган. Масалан, шаҳарнинг подшоси дейилса, бу сўз мамлакат учун киноя сифатида айтилган бўлади. Агар, фалончи мана бу шаҳарнинг эгаси десангиз, ҳақиқатан мавжуд мулкани назарда тутган бўласиз» .

Ушбу қироатларни санаб ўтар экан, унинг қироат илмида билимга эга эканлиги аён бўлади. Абул Лайс Қуръоннинг маъносини очиб беришда қироат илмини кенг ишлатган.

Луғавий манбалар. Маълумки, Қуръонни тафсир қилиш учун муфассирлар луғат илмини билишлари шарт ҳисобланган. Чунки, бу илм араб тилидаги сўз маъноларининг келиб чиқиши ва қандай маъно бериши мумкинлигини аниқлайди. Араб тили синонимларга бой тил бўлиб, Қуръонда маълум бир сўз қайси маънода ишлатилганини ўрнига қўйиб бериш жуда муҳим саналади. Абул Лайс Самарқандий тафсирда луғат илмининг аҳамияти ҳақида бундай дейди: «Бирор киши луғат ва оятларнинг нозил бўлиш сабабларини билмай Қуръонни тафсир қилиши мумкин эмас».

Олим тафсирида Ибн Қутайба, Асмаий, Куртубий, Зажжож, Фарро, Халил ибн Аҳмад, Қутабий, Абу Убайда каби луғат илми олимларининг асарларидан фойдаланган. Жумладан, Абу Убайданинг «Мажоз ал-Қуръон», Ибн Қутайбанинг «Таъвил мушkil ал-Қуръон», Зажжожнинг «Маоний ал-Қуръон» асарларидан истифода этган. Баъзан луғат илмига оид сўзни айтган кишини зикр этмай, «луғат илми аҳли деди» ёки «баъзи луғат илми соҳиблари дедилар», деб талқин этган. Шу билан бирга, Абул Лайс фақат олимларнинг сўзларини келтириш билан чекланмай, баъзан Қуръон сўзларидан бирига берилган бир неча маъноларни зикр этиб, бирини бошқасидан устун ҳам қўяди.

Абул Лайс ўз тафсирида Қуръондаги сўзларнинг маъноларини ўрганади, турли ҳикоялардаги ўхшашликларни келтиради.

(رب العالمين) оятини тафсир қилишда бундай дейди: «Ибн Аббос айтди: «رب» сўзи луғатда «эга» маъносидадир. Аллоҳ таоло Қуръони каримда (ارجع إلى ربك) «Эгангнинг олдида қайт», деган».

Абул Лайс сарф илми (синтаксис)дан ҳам фойдаланиб, зарур ўринларда сўз вазни ҳосилаларини айтиб ўтади. Қуръон сўзларини фаҳмлашда наҳв илмининг аҳамияти катталигини эътироф этади. Чунки, наҳв илми сўзнинг маъноларини чеклаб беради, баъзи наҳв илмига оид масалалардан келтиради. Лекин, мисол келтиришда чуқурлашиб кетмайди.

Шеърлар. Муаллиф тафсирида юқоридаги манбалардан ташқари араб шеърятидан ҳам манба сифатида кенг фойдаланган. У оятларнинг тафсирида имкони борица классик манбалардан маълумот излайди. Улардан мазкур оятни тўлақонли ёритиб берувчи талкин топа олмаган тақдирда қадимги араблар истеъмол қилган сўзлардан қидириб, шеър билан далил келтиради.

Жумладан, «Бисмиллоҳ»нинг тафсирида **الله** сўзини шундай тафсир қилади: «Баъзилар дедилар: Аллоҳ, деб номланишига сабаб шуки, у Зотни кўз билан кўриб бўлмайди. Аллоҳ сўзининг ўзак маъноси, «яширин»дир. Бир шоир бундай деган:

«Раббим халқдан тўла яширинди,

Яратувчи кўринмас ва бизни кўрар».

У шеърлардан баъзан оятдаги бирон сўзга маъно беришда фойдаланса, баъзан оятнинг маъносини очиб беришда истифода этади:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا بَطَانَةً مِّن دُونِكُمْ لَا يَأْلُونَكُمْ خَبَالًا
وَدُّوا مَا عَنِتُّمْ قَدْ بَدَتِ الْبَغْضَاءُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ وَمَا تُخْفِي صُدُورُهُمْ أَكْبَرُ قَدْ
بَيَّنَّا لَكُمُ الْآيَاتِ إِن كُنْتُمْ تَعْقِلُونَ

«Эй имон келтирганлар, ўзингиздан ўзгаларни яқин дўст тутманглар» (Оли Имрон сураси, 118-) ояти шарҳида қуйидаги шеърни келтиради:

«Кишидан (қандайлигини) сўрама, унинг дўстига қара,

Дўст ўзининг яқинига тобе бўлур»

Унинг шеърлардан истифода этиши бошқа маъсур тафсирлар яратган муфассирларнинг тутган йўлларига ўхшаш бўлиб, сўзларнинг мазмунига киришишда раъйга берилиб кетмаслигини кузатиш мумкин.

Қуръон илмлари. Маълумки, Қуръон илмлари таркибига кўп сонли илмлар қиради. Уларнинг баъзиларини аллома ўз тафсирида истифода этган.

Маккий ва маданий оят ва суралар. Абул Лайс ҳар бир сура тафсирининг бошида оятлар сони ва нозил бўлган ўрнини баён этади. Масалан, «Моида» сураси бошида бундай дейди: «Ҳаммаси Мадинада нозил бўлган, 120 оятдан иборат».

Шунингдек, баъзи сураларнинг маккий ва маданийлиги бўйича ихтилофларини келтириб ўтади. Чунки, сураларнинг баъзи қисми Маккада, бошқа қисми Мадинада нозил бўлган. Масалан: «Наҳл» сураси ҳақида бундай дейди: «Бу сура 128 оятдан иборат. Охирги 3 та оят маданий бўлиб, улардан бошқалари Маккада нозил бўлган».

Носих ва мансук оятлар. Носих ва мансук оятларни билиш муфассирлар учун зарурий илмлардан саналган. «Насх»нинг маъноси бир

оят ҳукми, бошқа оят ҳукмини бекор қилишидир. Қуръон арабларга 23 йил давомида тушиб, уларнинг шарт-шароитларини ҳисобга олган. Шунинг учун исломнинг аввалидаги баъзи ҳукмлар кейинги ҳукмлар билан бекор қилинади.

Абул Лайснинг ушбу зарур илми чуқур эгаллаган олим эканлиги тафсир давомида яққол кўзга ташланади. Мисол сифатида «Бақара» сурасидаги «насх» ҳақидаги оят шарҳида бундай дейди:

«Зажжож деди: Насх луғатда бирор нарсанинг бошқа нарсани бекор қилиши ва унинг ўрнини ўша бекор қилаётган нарсанинг эгаллашидир». Кейин амр ва буйруқларда насх бўлиши мумкинлигини ҳамда қисса ва хабарларда насх бўлиши мумкин эмаслигини айтади. Чунки, қисса ва хабарларда насх бўлиши мумкин бўлса, у ҳолда улар ёлғонга чиқиб қолади. Ёлғон эса, Қуръонда бўлиши мумкин эмас.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ وَلَا تَمُوتُوا إِلَّا وَأَنتُمْ مُسْلِمُونَ

«Эй, мўминлар, Аллоҳдан чинакам қўрқингиз ва мусулмон бўлмай дунёдан ўтмангиз» (Оли Имрон сураси, 102-)ояти тафсирида ушбу оятни насх бўлмаган деювчиларга раддия беради: «Кўпчилик муфассирлар бу оят мансук бўлган, деганлар. Баъзилар эса, мансук дейиш мумкин эмас, чунки Аллоҳ бандаларнинг қўлидан келмайдиган нарсга буюрмайди, дейишган. Рўйи-рост қўрқиш қўлларидан келади, деган сўзга жавоб – улар бу ишда қаттиқ машаққатга учрайдилар, чунки бу имкониятни қийинлаштиради ҳамда шу ҳолларида бардавом бўлолмайдилар. Аллоҳ таоло бандаларини қўлларидан келмайдиган ишга буюрмайди. Шунинг учун уларга енгиллатиб:

فَاتَّقُوا اللَّهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ

«Тоқатингиз етганча Аллоҳдан тақво қилинглар», деди.

Оятнинг нозил бўлиш сабаблари. Оятнинг нозил бўлиш сабабларини билиш оятнинг мазмунини аниқлаб беришда ёрдам бергани сабабли муфассирлар учун керакли илмдир. Қуръоннинг баъзи оятларини тушунишда мушкуллик туғилиши табиий. Оятнинг нозил бўлиш сабабини билмай тафсир қилиш Қуръон муродидан бошқа нарсга етаклаши мумкин. Ёки оятнинг нозил бўлиш сабаби илми маънони янада равшан ва аниқ беришда истифода этилган. Тафсирда олимнинг бу илми яхши эгаллаганини кўриш мумкин:

«Бу дунё ҳаётида одамларнинг ичида сўзи сизни ажаблантирадиганлари бор», яъни Ахнас

ибн Шурайқнинг сўзи. Унинг сўзи ва кўриниши ширин, кўнгли эса фожир (виждонсиз) эди. Асбот Суддийдан қилган ривоятда бундай дейилади: Ахнас ибн Шурайқ Мадинада Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг ҳузурларига келиб: «Ислом динини хоҳлаб келдим, Аллоҳ менинг тўғрисиқлигимни билувчидир», дейди. Набий (с.а.в.) унинг сўзларидан ажабланиди. Сўнг, у чиқиб мусулмонларнинг экинларини ёқиб юборади, бир эшакни бориб жароҳатлайди, шунда ушбу: «Бу ҳаёт дунёсида одамларнинг ичида сўзи сизни ажаблантирадиганлари бор» ояти нозил қилинган.

Муҳкам ва муташобеҳ оятлар. Муҳкам ва муташобеҳ оятлар Қуръони карим илмларидан саналади. Уламолар уларни ажратиш орқали тўғри тафсир қилиш мумкинлигини зикр этганлар. Муҳкам ва муташобеҳ оятлар ҳақида кўпчилик манбаларда зикр этиб ўтилган. Абул Лайс ҳам ўз тафсирида муҳкам ва муташобеҳ оятлар ҳақида тўхталиб, қандай оятлар муҳкам ва қандай оятлар муташобеҳ эканини зикр этиб ўтади.

هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِّنْ عِندِ رَبِّنَا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ

«У Сизга Китобни нозил қилган Зотдир. Унда шу Китобнинг «онаси» саналмиш муҳкам (маъноси аниқ) оятлар ва муташобеҳ оятлар ҳам бор. Аммо дилларида оғиш бор кимсалар одамларни фитнага солиш ва ўз талқинига мувофиқ маънолар бериш учун унинг муташобеҳ оятларига эргашади. Холбуки, ундай оятлар таъвилини фақат Аллоҳнинг Ўзигина билур. Илмда мустаҳкамлар эса дейди: «Унга имон келтирдик. Ҳамма (оятлари) Парвардигоримиз ҳузуридан. Бундан фақат ақл эгалари эслатма олурлар» (Оли Имрон сураси, 7-оят).

Олим оят шарҳида муҳкам ва муташобеҳ оятлар ҳақидаги турли олимларнинг сўзларидан келтиради: «Баъзилар дедилар: «Муҳкам бу маъноси тушунарли ҳамда таъвил қилиш эҳтимоли бўлмаган оят. Муташобеҳ эса бир сўз бошқа сўзга ўхшаш бўлиб, маъноси бошқача бўлиши». Яна дедилар: «Муҳкам бу луғатнинг ҳақиқатдаги маъноси, муташобеҳ ундан ҳам кенгрок маъноси». Агар: «Қуръон баён учун нозил бўлган бўлса, нима учун ҳаммасини тушунарли қилмади», деб савол берилса, жавоб бериладики: «Бунинг ҳикмати уламоларнинг фазлини кўрсатиш учундир. Агар, ҳаммаси тушунарли бўлса, уламоларнинг фазли кўринмайди». Шу каби китоб ёзган олимлар баъзи

жойларни тушунарли, баъзи жойларни тушунишга қийинроқ қиладилар. Чунки, нимаки мавжудлиги енгил бўлса, киймати тушади». Тафсирда кўпинча «бу оят муҳкам, бу оят эса муташобеҳ» деб келтирилган ва ўзи ёки бошқа олимлардан нақл қилинган маълумотлар келтирилган. Шунингдек, тафсирда муҳкам ва муташобеҳ атамаларига шарҳ берилган.

Лекин, муҳкам деганда баъзан носих оятларни, муташобеҳ деганда мансук оятларни назарда тутлади.

НАТИЖА

Абул Лайс Самарқандий услуби бошқа муфассирлар каби асосан, Қуръон, ҳадис, саҳобий ва тобийлар сўзларига таяниб, тафсирини шеърлар, исроил қиссалари, араб тилшунослари сўзлари билан бойитган. Асар Қуръон илмларидан кироатлар, носих-мансук, оятнинг нозил бўлиш сабаблари, муҳкам ва муташобеҳ каби билимларни акс эттириб, ўзига хос услубига эга бўлди ва юртимизда дастлабки тафсир асарлардан бири сифатида юзага келди.

Абул Лайснинг тафсир қилишдаги услуби қуйидаги жиҳатлари билан ажралиб туради:

1. Оятни шарҳлашда бошқа оятларни келтиради ҳамда ҳадислар, саҳобий ва тобийлар ривоятларидан кенг фойдаланади;
2. Ривоятларни келтириш билан чекланмай оят шарҳига кўпроқ мос келадиганини ажратиб беради;
3. Оятларни шарҳлашда луғавий манбаларга кўп мурожаат этган;
4. Мовароуннаҳр ва умуман мусулмон ўлкалари муфассирлари орасида кироат турларидан кўп истифода этади;
5. Ақидавий оқимларнинг қарашлари ва шарҳларига илмий асосда раддия беради;
6. Тафсирида фикхий масалаларни ҳам ўз ўрнида мухтасар ва лўнда тарзда баён этади. Шу билан бирга фақиҳ бўлишига қарамай тафсирини фақат фикхий масалалар ечимига бағишламайди (Абдуллаев А., 2023:156).

Унинг Қуръон, ҳадис, саҳобалар сўзларига таяниб, оят шарҳини баён этиши, ўз даври ва кейинги даврларда ҳанафий мазҳабининг, энг аввало Қуръон ва суннага асосланишини таъкидлаб, бу мазҳабнинг ривожланишида муҳим омиллардан бири бўлган.

Абул Лайснинг ҳикматли сўзлари ҳамда Қуръонга шарҳлари кейинги давр олимлари учун муҳим манба сифатида истифода этилди. Қуртубий ўзининг тафсирида олимнинг кўплаб

сўзлари ва шарҳларидан истифода этиб, 16 ўринда унинг номини зикр этади. Ибн Касир уни зикр этиб, ривоятларидан келтиради. Аскалоний ўзининг «Фатҳ ал-Борий» асарида Абул Лайсининг ривоятларидан истифода этиб, уни тўрт ўринда зикр этган. Абдуррауф Мановий ҳадис илмига бағишланган «Файзул қадир» асарида уни зикр этган. «Ҳидоя», «Найл ал-автор», «Авн ал-Маъбуд» каби фикхий манбаларда унинг сўзлари, қарашлари келтирилади.

ХУЛОСА

XI–XII асрларда Қуръонни шарҳлашда раъй-ижтиҳодни ишлатиш кенг тус ола бошлади. Илгариги даврдан фарқли равишда оятларни шарҳлашда олимлар қатор ривоятларни келтирмай, балки айрим ҳоллардагина уларни келтира бошладилар. Бундан Қуръонни шарҳлашда бутунлай ривоятлардан истифода этилмай қолди, деган фикр келиб чиқмайди. Олимлар илгари зикр этилган ривоятларни қайтармай, оят шарҳини ривоятлар мазмунига зид бўлмаган, балки мувофиқ келадиган тарзда ўз сўзлари билан шарҳлашга ўтдилар. Улар тафсир борасида олдинги асрда ёзилган Имом Мотуридийнинг «Таъвилот аҳл ас-сунна» асарини шарҳлашга эътибор қаратишларига қўра, ақидавий масалалар бўйича ихтилофлар кўпайган кўринади. Шунинг учун олимлар ақидага оид оятларни талқин этишда мустаҳкам ақидавий тизим бўлмиш мотуридийлик ақидасига таянганлар.

Бу даврда раъй билан тафсир қилиш муфассирнинг фикри Қуръон, суннатга, саҳобаларнинг сўзларига ҳилоф бўлмаган ҳолда амалга оширилган. Қуръон ва суннат, саҳобаларнинг сўзлари бўлмиш мўътабар манбаларга ҳилоф равишда раъй (ижтиҳод, фикр) билан шарҳлашга барча давр олимлари қарши бўлганлар. Чунки, бунда маълум бир гуруҳлар, оқимлар Қуръон оятларининг шарҳини ўз қарашларига мослаштиришга ҳаракат қилишлари мумкин.

Мовароуннаҳрда тафсиршунослик ўзига хос ривожланиб, турли даврларнинг шарт-шароитларидан келиб чиққан ҳолда Қуръон шарҳи бойитиб борилган. Илк даврларда тафсир ҳадиснинг ажралмас қисми сифатида ҳадис тўпламларида зикр этилиб, авлоддан-авлодга етказилган бўлса, X асрдан бошлаб, Қуръон тўлиқ шарҳланган асарлар битилди. XI–XII асрларда Қуръонни шарҳлашда нақл билан бирга раъй-ижтиҳодни ишлатиш кенг ўрин эгаллади.

МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Абдулазиз Мансур. (2009) Қуръон маъноларининг таржима ва тафсири. Тошкент: «Тошкент Ислом университети».
2. Абдуллаев А. (2007) Мовароуннаҳр тафсир илми таракқиёти (IX–XII асрлар). Тошкент: «Bookman print»
3. Али ибн Сулаймон Абийд. (2007) Жамъул Қуръон ҳифзан ва китобатан. Shamelaе-book.
4. Белл Р., Уотт У. М. Коранистика. (2005) Введение. Москва-Санкт Петербург: «Диля».
5. Гольдциер И. (1955) Ислом тафсири йўналишлари. / Араб тилига таржима ва изоҳлар муаллифи Абдулҳалим Нажжор. Қоҳира.
6. Заҳабий. (1995) Ат-Тафсир вал-муфассирун. 3 жилдли. Қоҳира: Мактаба ал-Ваҳба.
7. Ирисов А., Носиров А., Низомиддинов И. (1961) Ўрта Осиёлик қирқ олим. Тошкент: «Ўзфанакаднашр».
8. Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Вып. 3. (2001) Москва: Восточная литература.
9. Ислам. Историографические очерки под ред. С.М.Прозорова. (1991) Москва: «Наука».
10. Ислам: Энциклопедический словарь. (1991) Москва: «Наука».
11. Ислом маърифати ва ҳозирги замон. (2016) Тошкент. «Тошкент Ислом университети» нашриёт-матбаа бишлашмаси.
12. Ислом энциклопедияси. (2004) Тошкент: «Ўзбекистон Миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти.
13. Караматов Ҳ. С. (1995) Қуръон ва ўзбек адабиёти. Тошкент: «Фан».
14. Климович Л.И. (1988) Книга о Коране. Москва: «Политиздат».
15. Муҳаммад Бакр Исмоил. (2007) Дирасот фи улумил-Қуръон. – Shamelaе-book.
16. Муҳаммад ибн Лутфий Саббоғ. (1990) Ламаҳот фи улумил-Қуръон ва иттижоҳот ат-тафсир. Байрут: Мактаб Исломий.
17. Муҳаммад Тохир Курдий. (2007) Тарихул Қуръон. Shamelaе-book.
18. Муҳаммад Шафоат Раббоний. (2007) Маккий ва маданий. Shamelaе-book.
19. Нёльдеке Т. (2004) Қуръон тарихи / Араб тилига таржима ва изоҳлар муаллифи Ж. Томар. Байрут.
20. Обидов Р. (2003) Қуръон ва тафсир илмлари. Тошкент: «Тошкент Ислом университети».
21. Сағдиев Ҳ. (2015) Абу Жаъфар ат-Таҳовий ҳаёти ва илмий мероси. Тошкент: «Мовроуннаҳр».
22. Encyclopedia of Islam (1977) / New edition. V. IV. Leiden.
23. Ozdes T. (2003) Maturidin in tefsir anlayisi. Istanbul / İnsan Yayınları.

REFERENCES

1. Abdulaziz Mansur. (2009) Qur'on ma'nolarining tarjima va tafsiri. Tashkent: «Toshkent Islom universiteti».
2. Abdullayev A. (2007) Movarounnahr tafsir ilmi taraqqiyoti (IX-XII asrlar). Tashkent: «Bookmany print»
3. Ali ibn Sulaymon Abiyd. (2007) Jam'ul Qur'an hifzan va kitabatan. Shamela e-book.
4. Bell R., Uott U. M. Koraništika. (2005) Vvedeniye. Moskva-Sankt Peterburg: «Dilya».
5. Goldsiyer I. (1955) Islom tafsiri yo'nalishlari. / Translated and commented by Abdulhalim Najjar. Cairo.
6. Dhahabi. (1995) At-Tafsir wal-mufasssirun. 1-3 volumes. Cairo: Maktaba al-Wahba.
7. Irisov A., Nosirov A., Nizomiddinov I. (1961) O'rta Osiyolik qirq olim. Tashkent: «O'zfanakadnashr».
8. Islam na territorii bivshey Rossiyskoy imperii. Ensiklopedicheskiy slovar. Выр. 3. (2001) Moscow: Vostochnaya literatura.
9. Islam. Istoriograficheskiye ocherki pod red. S.M.Prozorova. (1991) Moscow: «Nauka».
10. Islam: Ensiklopedicheskiy slovar. (1991) Moscow: «Nauka».
11. Islom ma'rifati va hozirgi zamon. (2016) Tashkent. «Toshkent Islom universiteti»publishing house.
12. Islom ensiklopediyasi. (2004) Tashkent: «O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi» state scientific publishing house.
13. Karamatov H. S. (1995) Qur'on va o'zbek adabiyoti. Tashkent: «Fan».
14. Klimovich L.I. (1988) Kniga o Korane. Moscow: «Politizdat».
15. Muhammad Bakr Ismoil. (2007) Dirasat fi ulumil-Qur'an. – Shamela e-book.
16. Muhammad ibn Lutfi Sabbagh. (1990) Lamahat fi ulumil-Qur'an va ittijahat at-tafsir. Beirut: Maktab Islami.
17. Muhammad Tahir Kurdi. (2007) Tarikh al-Qur'an. Shamela e-book.
18. Muhammad Shafaat Rabbani. (2007) Makki wa madani. Shamela e-book.
19. Nyoldeke T. (2004) Qur'on tarixi / Translated into Arabic and commented by J. Tomar. Beirut.
20. Obidov R. (2003) Qur'on va tafsir ilmlari. Tashkent: «Toshkent Islom universiteti».
21. Sagdiyev H. (2015) Abu Ja'far at-Tahoviy hayoti va ilmiy merosi. Tashkent: «Movarounnahr».
22. Encyclopedia of Islam (1977) / New edition. V. IV. Leiden.
23. Ozdes T. (2003) Maturidinin tefsir anlayisi. Istanbul / Insan Yayinlari.

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ИМОМ МОТУРИДИЙ ХАЛҚАРО ИЛМИЙ-ТАДҚИҚОТ МАРКАЗИНИНГ
«МОТУРИДИЙЛИК» ЖУРНАЛИ

Мазкур нашр олий ўқув юртлари ва илмий-тадқиқот муассасаларининг профессор-ўқитувчилари, докторантлари,
мустақил тадқиқотчилари, магистрантлари,
талабалари ва кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Таҳририят фикри муаллиф нуқтаи назари билан бир хил бўлмаслиги мумкин.
Журналдан кўчирма олинганда манба қайд этилиши шарт.

MOTURIDIYLIK

The Maturidiyya - الماتريدية - Матуридизм

4/2023

Бош муҳаррир: **Ж.Каримов**

Муҳаррир: **З.Фахриддинов**

Нашр учун масъул: **З.Арслонов**

Чет тилларидаги матнлар муҳаррири: **О.Сотволдиев**

Дизайнер-саҳифаловчи: **З.Ғуломов**

Манзилимиз: Ўзбекистон халқаро ислом академияси Имом Мотуридий халқаро илмий-тадқиқот маркази,
100011, Тошкент. А.Қодирий кўчаси, 11.

Тел: (+99871) 244-35-47, (+99871) 244-35-36. **Web:** www.maturidijournal.uz

E-mail: info@maturidiy.uz

Нашриётнинг лицензия рақами AI № 0011. 06.05.2019 йил.
Босишга 28.12.2023 йил рухсат этилди. Бичими 60×84 ¼.
Ризограф усулда босилди. Шартли босма табағи 10,2.
Нашр табағи 10,4. Буюртма № 20.
Баҳоси шартнома асосида.

«Ўзбекистон халқаро ислом академияси»
нашриёт-матбаа бирлашмаси босмахонасида чоп этилди.
100011, Тошкент. А.Қодирий кўчаси, 11.

IMOM MOTURIDIY

XALQARO ILMIY-TADQIQOT MARKAZI

INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH CENTER

المركز الدولي للبحوث العلمية